

Machek, Václav

Česká a slovenská slovesa s příponovým s

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1952, vol. 1, iss. A1, pp. [82]-93

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101603>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ČESKÁ A SLOVENSKÁ SLOVESA S PŘÍPONOVÝM S

Máme v češtině slušnou řadu sloves zakončených v infinitivu na *-sati*, u kterých toto *s* nemůže být součástí vlastního kořene. Srovnávací úvaha ukazuje, že na př. *kousati*, psl. *kosati*, jistě je příbuzno s lit. *kandù*, inf. *kąsti* téhož významu (z **kad-ti*), tedy že je z **kəd-s-ati*; *s* v tomto případě zřejmě ke kořeni nepatří, to vyplývá z litevského stavu naprosto zřetelně, je tedy příponové. Ale povaha a funkce takového příponového *s* v slovanském materiálu slovesném nebyla dosud podrobena zkoumání. Proto se v tomto článku pokusíme sestavit a vyložit příslušná česká a slovenská slovesa; některá z nich jsou zastoupena i u jiných Slovanů, takže je možno v těch případech rekonstruovat slovesa praslovanská. U jiných Slovanů jsem dále nehledal; hledání by bylo nesnadné, protože by šlo většinou o slova nářeční, do slovníků spisovných jazyků nepojatá.

Nebylo dosud jasno ani o tom, je-li to *s* příponový prvek od původu jmenný či slovesný, t. j. v které z obou velkých oblastí slovní zásoby je doma, zda-li v substantivech a adjektivech či v slovesech, a byli-li z jedné oblasti přenášeni jinam, odkud a kam se to přenášelo. Vezměme opět ono *kousati*. Vedle něho máme substantivum *kus*, psl. *kosъ*. Není pochyby o tom, že ono *s* uvedeným slovesem vskutku souvisí. Ale jak souvisí? Jsou tu dvě možnosti. Buď by *kosъ* mohlo být východiskem, prvotním útvarem, a *kosati* by bylo pak od něho odvozeno (jako je na př. *dělati* od *dělo*, t. j. dílo). Zdá se, že takto byl jejich poměr dosud chápán obecně. Na př. Berneker¹ klade do hesla nejdříve *kosъ* a pak teprve *kosati* a podle toho řadí pak i konkrétní útvary jednotlivých jazyků. Ještě zřetelněji je to vidět u Trautmanna:² ten uvádí baltská slovesa, za nimi pak slovanské substantivum ruš. *kus* atd., za tím pak další příbuzná slovesa z jiných indoevropských jazyků. Ale sloveso *kosati* on neuvádí vůbec! Ačkoli se tedy T. výslovně o poměru mezi *kosъ* a *kosati* nevyjadřuje, je jeho stanovisko nepochybné. Druhá možnost je obrácený poměr: sloveso by bylo původnější, kdežto substantivum by bylo k němu sekundárně přitvořeno. Je-li nové substantivum opatřeno jen

nejprostšími příponami jako *-z* nebo *-a*, takže se naopak při prvním pohledu zdá samo východiskem slovesa, říkáme takovým útvarům postverbální (takového druhu je na př. č. *pokyn* z *pokynouti*, *hvízd* z *hvízdati*, *jízda* z *jezditi*). Tedy *kpsz*, *kus* by původně bylo kousnutí, pak ukousnutá část, konečně část vůbec, kus něčeho.

Litevský jazyk má obdobná slovesa, zakončená v *-sau*, inf. *-soti*, odvozená od jiných sloves. Na př. od *delbiù delbti* klopiti (oči) je *dilbsaù dilbsóti*, od *mirkki* býti namočen je *mirksaù mirksóti*, ležeti namočen. Leskien³ je nazývá „intensivními“ a uvádí 27 příkladů. A je to tvoření živé. Bývá někdy provázeno oslabením kořenné samohlásky, ale to naprosto není pravidlem. Tu je třeba poznamenati, že vedle uvedených a podobných sloves nemá příbuzných *s*-ových útvarů jmenných (neexistuje žádné subst. **dilbsas* ani adjektivum **dilbsus*): z toho vyplývá, že slovesa na *-soti* je formace deverbativní, že ona „intensiva“ jsou jenom zvláštní zesílenou formou jiných sloves (a nikoli odvozeninami od jmen). Jestliže tedy máme my Slované v některých případech vedle těchto sloves na *-sati* ještě *s*-ové substantivum, bude to substantivum postverbální.

Dolejší příklady ukáží, že i v slovanštině tvoření *s*-ových intensiv bylo živým, produktivním prostředkem jazykového rozvoje, a to od nejstarší doby. To lze souditi z toho, že třeba *hopsati* je poměrně mladé; kdežto *drásati* z **drap-sati* je ve shodě s tím, že retnice *p* a *b* před *s* kdysi zanikaly (*vosa* z **vopsa*, přesmykem ze *sp*, srov. lat. *vespa* a něm. *Wespe*), *hopsati* už *p* neztratilo, vzniklo tedy až v době, kdy starý hláskový zákon o zániku retnic před *s* již neplatil.

Jednotlivé případy by se snad daly dělit na skupinky podle stáří. Ale poněvadž je někdy těžké jejich věk rozeznat, nedělím je přesně, ale uvádím jen sestupně podle pravděpodobné — arci jen zhruba — doby jejich vzniku. Ostatně na pořadí tak nezáleží. Máme tedy tato slovesa:

k o u s a t i; viz výše.

k l u s a t i, p. *klusovač*; s expresivním změkčením hl. *klusáč*, sln. sch. *kljusati*, b. *klusam*. Příbuzno je got. *hlaupan* (a něm. *laufen*) běžeti. Tedy psl. *klusajo klusati* z **klup-sajo klup-sati*. Č. (po)klus je postverbale.

k l e s a t i, p. *klešnač*. Psl. *klešati* z **klep-sati*. Příbuzno je lit. *klimpstù* (praeterium *klimp-aù*) *klimp-ti* klesati, hrouziti se (do sněhu, do bláta). Postverbale *po-kles*.

p l e s a t i; stsl. *plešati*, r. *pljasát'*, sln. *plesati*, p. *plasač* tančití. Dříve se *plešati* pokládalo za přejaté z got. *plinsjan* plesati, ale je tomu naopak. Naše sloveso je příbuzno s lit. *pa-linksmėti* téhož významu a dále se stč. ojedinelým *lihati* pohybovati se (**legati*) a lit. *laigyti* pobíhati. Slovansky bylo původně **po-ling-sati* > *p(o)-leşati*; to se

stálo termínem, a proto při něm zaniklo povědomí, že *po-* je předponou; pak *o* vypadlo; ve skupině *ngs* vypadlo *g*. Gotština přešla to sloveso, dokud u Slovanů bylo ještě **p(o)-linsati*.⁴

s s á t i; stsl. *sšsati*, r. *sosál*, ukr. *ssáty*, p. *ssać*, sch. *sati*. Bylo i iterativum s náležitě zdloženým *s*, t. j. s *y*: pol. *wy-sysać*, sln. sch. *sisati*, b. *sisam*. (Nehledíme tu na další útvary s *c* a s novými, vkladnými samohláskami mezi oběma *c*, jako jsou č. *cicati* a *cucati*.) Příbuzno je něm. *supfen* srkavě píti, *saufen* píti, *chlastati*.⁵ Tedy *sšsati* ze *sšp-sati*.

b á c a t mor.: bouchati (přeneseně: hltavě, mnoho jísti), *bácnól* uhoditi, střeliti,⁶ msl. *vbácat* vházeti,⁷ obecně familiární *baciti* uhoditi, udeřiti. Jinak je všude č. *bacati* bítí rezervováno pro „dětskou“ řeč (t. j. řeč dospělých k nejmenším dětem). R. *bacát* bouchati, ukr. *bacnúty* vystřeliti, udeřiti, sch. *bacati* házeti, b. *bacam* házím. — Bylo tedy psl. *bacati*. Nejlépe je vyložíme jako *s*-ové intensivum k sch. sln. *batati* bítí, klepati;⁸ tedy z *bat-sati*. S *batati* je příbuzno lat. *battuo -ere* bítí (z toho fr. *battre*, it. *battere*). Interjekce č. *bác!* bude pak zpětný útvar ze slovesa, napodobení primárních interjekcí; zařadil bych ji tedy k Trávníčkovu⁹ typu *kop!* od *kopnouti*.

m a c a t i msl. laš.: hmatati, makati, slc. *macat*¹⁰. Pol. *macać*, ukr. *macaty*, r. *mácat*, hluž. *masać*, dluž. *smasać*, všude v téměř významu. Psl. tedy *macali*, z *mat-sati*, od kořene, který je v č. (*h*)*matati*, *šmátrati* a lot. *matu matli* cítiti, pozorovati, lit. *matýli* viděti a r. *smotret*; tento kořen označoval všeobecně „čítí“.

k o l i s a t slc.: houpati, kolibati. Přejato i do spisovné češtiny ve významu kymáceti, houpavě pohybovati (přeneseně; původně ve zvrátané formě, pak i bez *se*) váhati, býti nerozhodný. Jinde s *y*: pol. *kołysać*, ukr. *kolysáty*. Pokládáme *i* za původní. Psl. *ko-lisati* je složeno z předpony *ko-* (která je též v *ko-mihati*, *ko-drcati* a jinde) a z *s*-ového intensiva k *libati* (zachovanému v sch. nář. *libati* kolisati). K tomuto *libati* se pak dokonale hodí lat. *librāre* kolisavě pohybovati něčím, udržovati v rovnováze (t. j. s pohyby *sem* a *tam*), (v rovnováze) houpati, kývati, mávati něčím. *Libati* a *librāre* jsou slova domácí, indoevropská. Zde se musíme na okamžik zastavit u latinského slova. V latině se ovšem stav zkomplikoval vlivem cizího slova pro jistou jednotku váhy (řec. λίτρα), libru. Toto cizí slovo se v povědomí mluvčích dostalo do souvislosti s indoevropským *libāre*, jehož ze užívalo o kolisavém pohybu vah; tím vlivem jméno pro váhy, původně asi **liba* (postverbale od *libāre*) dostalo *r* (> *libra* váhy), naopak zase **litra*, jednotka vážní, změněna podle jména vah v *libra*, takže obě slova splynula. Ze jména vah pak *r* proniklo i do slovesa. — Nepůvodní *y* v pol. *kołysać* a ukr. *kolysáty* (a v sekundárních p. *kołychać*, ukr. *kołychaty*) vyložíme snadno vlivem synonyma *konychati*, příbuzného s ř. *ωεω* kývám, pohybuji.

mlsati, stč. též *mlsiti* a *mlšeti*. U jiných Slovanů není bezpečně doloženo, přesto však bude starobylé. Je příbuzno s lit. *smiláuti* a *smilinėti* *mlsati*. Psl. tedy *ml-sati*, asi ze staršího **smel-sati*, kde začáteční s- odpadlo disimilací proti „intensivnímu“ s v příponě (stejně jako v *týsdati*, viz níže).

rusať slc.: třepiti, dělati třásně na okraji plátna (vytrhávati útek nebo osnovu, aby vznikly trapečky); *obrusať* příkrývku na stůl (od toho postverbale mor. slc. *obrus*, č. asimilací *ubrus*, taková příkrývka), přeneseně *obrusať* gatě a pod. = otřepiti vláčením po zemi, konečně č. *urousati* (za-, z-) oděv = uvláčeti jej v blátě, v mokré trávě a pod. Z **rup-sati*; příbuzno je něm. *raufen* a *rupfen* trhati, dráti, škubati.¹¹

hlásati; jinde přešlo k třídě -*iti*: stsl. sch. sln. *glasiti*, r. *golositʹ*, ukr. *holosýty*. Psl. **gol-sati*; jedině čeština má toto starobylejší -*ati*. Příbuzno je jednak něm. *gellen* zvučeti (sthn. *gellan* hlasitě zvučeti, křičeti) a s ním s-ové něm. dial. *gelsen* křičeti, jednak domácí zdvojené *gol-gol-ati*, č. *hlaholiti*.

misati stč.: *tabescere*.¹² Východí slovo je *mzieti* torpere,¹² k němuž patří i *nzieti* *tabescere*, mor. *mzet* tliti. Slovesa nejasná.¹³ Patří k r. *mozgnuť* tliti, vlhnouti, ale v češtině zaniklo *g* beze stopy, i začátek slova propadl zkáze, kromě toho flexe přešla k typu *tešu tesati*. Chápu *misati* jako **miz-sati*.

kycati. Vězí v slc. *kycnuť* kecnouti, odhoditi něco tekutého, a v deminutivu *kyckať* kaňhati, cákati. *Kycati* bylo i na Moravě; v hanáckém nářečí je z něho *kecat* (celé ses *polivkó pokecál*),⁷ *gecatʹ* (kecnout a *gecnout* = kecnout sebou, těžkopádně sednouti nebo padnouti). Z Moravy se nářeční podoba, velmi expresivní, rozšířila do obecné češtiny jakožto výraz vulgární. Je i podoba s druhotným *v*: slc. *odkvicnuť*¹⁴ (*o-la mu ruka* = zůstala bezvládně viset) a dále slc. *kvackať*, *kväcnuť*, val. *kúäcnuť* zhroučiti se, odtud sekundární val. interjekce *kúác* (na př. o tom, jak bouda sebou „kecne“, zhroučí se na zem).¹⁵ Ono druhotné *v* a rovněž druhotné *ʹa ă* se sem dostaly zkřížením s *kvačať kučať čučať* dřepěti, roztáhle seděti (jakožto výsledek „kycnutí“ na sedadlo, na zem). Z polštiny sem patří *kicać kicnąć* náhle skočiti a pod. (z toho interjekce, na př. *kic do wody!*). Vše od *kydati*: **kyd-sati* > **kyt-sati* = *kycati*. Ve významu žvaniti, tlachati přitvořen konečně tvar s -*o*- v základu: *kocati*.^{7, 16}

kysati msl. val.:⁷ nemírně spáti, chrněti (*kysáč*, *ukysaný* kdo přiliš spí, *rozkyslý rozkysaný* rozespalý, *okyslý okysaný* ospalý, *kysanec*,⁷ *kesané*¹⁷ ospalek v očích), sekundárně i val. *kysť*;⁷ u Frenštátu vedle *kysať* je i *kyňať* s jinou příponou.¹⁸ Pol. nářeční *rozkisić się* = rozespać się. Opět s-ové intensivum, od *kypati* spáti (pol. nář. *kipiec*¹⁹ dřímati), příbuzného s lit. *kvėpiù kvėpti* dýchati.

kr s a t i: zakrsávati, tratiti se, hynouti. Z **kǝrp-sati*, od *kǝrpěti* v slc. *za-krpieť* zakrněti, *krpatieť*, č. dial. (han.) *krpatěť* téhož významu, s čímž je příbuzno lot. *kverp-stu kverpt* nedařiti se, špatně růsti, *kwērpis* zakrslík. (U Bernekera 1 607 se mylně vychází od *kǝrsǝ*, jemuž se prý rovná stjnd. *krša*- vyhublý, hubený. Ale „zakrslý“ a „vyhublý“ není totéž!) Je pozoruhodno, že jediné česká a slovenská oblast zachovaly základní sloveso i jeho intensivum.

l i s a t i s e, stč. ještě bez *sě*; mor. *ulísat* komu⁷ = lichotit, chlácholit (odtud *úlišný*), srov. i han. *ulěchat* koho⁷ = utišiti, uchlácholiti. Zpravidla se má za to, že to sloveso je odvozeno od jména lišky²⁰ a vskutku se na ten původ zdá ukazovat slc. *liškať.sa*,¹⁰ sch. *lisičiti* (od *lisica*), rus. *lišit'* (od *lis*). Ale nebude to než etymologie t. zv. lidová. Je to nějak založeno na pozorování lišky? Má ona vskutku příležitost někomu lichotit nebo k někomu se lisat? Spíš by se to mohlo čekat od psa nebo kočky (viz níže *kocat se*). Zdá se mi, že se vyšlo od vrtičvostění psiho, ale chvost podvědomě umocněn na liščí, takže i ta vlastnost byla mylně přenesena na lišku. *Lísali* ovšem souvisí s *licholiti*, jak se odedávna věří. Jenže *lichotiti* není od *lichý*; tu musíme dosavadnímu názoru odporovat. Původní význam obou slov je tišiti, chlácholiti, a tu se jako příbuzenstvo lépe hodí něm. *leise* tichý. *Lichotiti* by pak mělo (po *i*!) místo s náležitě *ch*, kdežto *lísati* musíme vyložit jinak, a to jako *s*-ové intensivum: buď z **lich-sati* nebo z **lis-sati*, při čemž — opakujeme — jejich *lich/lis-* je příbuzno s *leise*.

t i s a t vm., *t y s a t* val.; *tisať* tlačiti, dotýkati se,²⁰ *dotisať* (bida mňa docísá⁷ = tísni, srov. bida dotiskala⁷), msl. slc. *tisnúť*, dále s nepůvodním *k* slc. *tiskat*, č. *tisknouti*. Bartoš podává význam slova *tysať* takto: 1° *tysať* nosem do všeckého = strkati nos; musím to stavení ščetkům trochu potysať; *tysnúť* sirkú = škrtnouti; včela mňa *tysla* = bodla; tak Ťa tým *tysnu* = uhodím. 2° *toulati se*: *dycky* *kdesik* *tysá* = spárš, chodí po zastrčených koutech. Jakožto východisko se pro významy i hlásky tohoto *týsať* hodí jediné *stýbať*: tak je slovensky,¹⁰ s významem asi strkati (na př. *nastrkávati*, *navlékati* bobule na drát); *stýba* v putá = uvrhá v pouta. Toto slc. *stýbať* je zvláštní variantou slovesa slc. *stíbať*,¹⁰ val. laš. *stíbať*,⁷ pol. (iterat.) *w-scibiac* (v nářečích je doloženo i *dościbić*, *naścibić*) strkati. Jeho *y* je nepůvodní; dostalo se sem ze slovesa *týkali*, na př. v slovenštině ze složeniny *vy-stýkať*. Takové *stýbati* s *y* tedy předpokládáme i pro valašské nářečí a sousední laštinu jakožto podklad pro *týsať*. Význam „strkati, cpáti“ je u *stíbati* doložen zřetelně, zvláště i v moravských složeninách s *na-u-vy*.²¹ Z něho se dá snadno pochopit i val. laš. *vystíbať* = vybití⁷ a výše uvedené *tysnu* = uhodím. Nadmíru zajímavý a důležitý u *tysať* je však i význam druhý, Bartošovo „*toulati se*“; místo *tysá* bychom

mohli v oné Bartošově (vlastně Vahalově) větě říci: běhá, chodí. Jemu odpovídá val. laš. *stibat* utíkati,⁷ ujížděti¹⁸ (vlak stibe). Dají se ty dva významy spojit? Zdálo by se, že nikoli. Pohlédneme však na příbuzné slovo, na ř. σταιρω: to znamená dupám, šlapu (něco, na něco), sešlapávám (aby věc byla tuhá, pevnější), šlapu cestu, projíždím cestou, σταιρω je šlapu, kráčím, στίβος je stopa, stezka, cesta. Naše slovanské významy sice prozrazují už jistý vývoj ve dvou větvích významových, ale dají se vyvoditi z takových, jaké jsou v řečtině; tedy „šlapu, sešlapávám“ může dáti jednak „stlačuji“ (pak sestrkávám, nastrkuji, nacpávám, tlačím, tisknu; ostatně naše *čupati* je z varianty *stip-*), jednak „kráčím, jdu“. Naše jazyky zde, jak je patrné, zachovaly stopu starobylého semantického stavu, zachovaného jinak jen v řečtině. *Tisati* i *ty-sati* jsou tedy ze **stib-sati*; začáteční s- zaniklo dissimilací před s příponovým (stejně jako v *mlsati*, viz výše).

d r á s a t i, sln. *drasati*, p. *drasnąć*. Z **drap-sati*, srov. č. *drápati*, p. *drapać* atd.²² Intensivní ráz slovesa *drasati* proti *drápati* je v češtině patrný docela zřetelně. (*Drasiti* a *draskati* jsou intensiva s jinými příponami, nikoli odvozeniny od *drasati*!)

d u s a t i: dupati, hlučně šlapati, nč. jako technický termín též přehovati, původně nohama, pak „beranem“; stč. *dusanie* dupot, postv. *dus* téhož významu. Od *dupati*.

b l c a t, z toho *búcat* (*l > u*): laš. *bucati* narážeti čelem o čelo, *bucnuť*, v „dětské“ mluvě (baran baran buc¹⁸), han. *nabucati* komu²¹ = do zad natlouci; val. *pabícati* (*pa-búcati* sa) potloukati se, potulovati se.⁷ Interj. mor. *buci*²³ je zpětný útvar ze slovesa. Sem přiřadíme i neznělou variantu *pucati*. Od *bllati* (r. *bolítal'* klátiti, tlouci, srov. zvláště fam. *bolítal'sja* potloukati se, potulovati se).

k u c a t i v msl. (Podluží) *do-kucati* se dokulhati se.²¹ Od *kllati*, r. *kollát'* kulhati. Sem náleží — s původnějším *l* — i kyjovské *glckati* *gleckati* skákati o jedné noze, z toho *gécati*, *geckati* kulhati.

m r c a t i. Toto je běžné ve vč. nářečí (pes mrcá ocasem = vrtí, sem tam pohybuje). Takový pohyb se dříve vyjadřoval slovem *mrdati* (stč. a slc. tak; v nč. jen vulgárně pro obscénní užití), pol. *mardać*, sln. *mrdati*, b. *mārdam*. Toto sloveso je patrně totožné s *dbrmati* (slc. *drmať* něčím), další příbuzenstvo není známo. Tedy intensivum **mrđ-sati*.

t r c a t, val. *trecati* spěchati drobným krokem.⁷ Odvozeno s-ovou příponou od *trlati* téhož významu (chod. *trlat*, val. *trlat* *trlioti* *trloniť*, val. slc. *trlošiti*). To pak je totožné s *rdati*, od kořene *der-* běžeti, dříve citovaného jen z řečtiny (δι-δρα-σκω běžím) a ze sanskrtu (*drāmali* a ř.), ale hojně zastoupeného — jak ukázal Lehr-Splawiński²⁴ — i v slovanštině: z čsl. materiálu patří k němu na př. laš. *zdeřit* utéci, *zdirati* utíkati, val. *zdirati* *zderygat* *pazděrčil* *zděrovať* *zdrapovať*, z ruštiny *udi-*

rať a *j*. — S předponou *ko-* sem dále patří *kolrcat se'* (u Kunštátu) namáhavě jítí,²⁸ srov. *kolrlati* (nohy starých dělníků . . . kotrtající silníci; S. K. Neumann, Son ta horizontálního života); *kodrcati se* (není od *drkali*, ač se ve významu k němu nyní místy přibližuje!).

c á s a t i 1° mor.: tahati, trhati (koho za vlasy, komu šaty; větr nám všecy jablka ocásal).⁷ Odvozeno od *cápat* tahati;⁷ začápál je za vlasy, slc. *odcapít* odtrhnouti.¹⁰ Základ *cap-* je nepochybně varianta základu *sap-* (sápati); je i varianta s *ch-*: val. *chápat sa* na někoho.⁷

c á s a t i 2° mor.: *vyčásat* vybití.⁷ Odvozeno od mor. *vyčápal* téhož významu. Vedle toho i č.: *časat* 1° srážeti (ogaři čásali chrůsty = sešlehovali),⁷ *časnút* uhoditi, praštití.²⁵ Toto je od *čapati*; laš. *čapať* srážeti (jablka),²⁰ slc. *čapnút* udeřiti.¹⁰

č i s a t i: han. *načísat* našlehati komu (bičem, prutem), *ščísat* koho, postverbální interjekce *čís!*;⁴¹ *čísnout*,^{28,7} *čísnot*.³⁷ Srov. mor. *čibnút* švihnouti (prutem)⁷: základní **čibati* (není doloženo) by bylo paralelní k hojně rozšířenému *šibati* téhož významu, na druhé straně zase k mor. *čubat*,⁷ *šubat*,²¹ č. *šupat*¹⁶ šlehati. — Změtením s *česati* (s jeho přeneseným užitím *vyčesat* komu za vlasy²⁸ = vykrákat za vlasy, nabítí) je pak i č. *načesat* komu = natlouci,¹⁶ msl. *česnút* udeřiti²⁹ (obdobně laš.¹⁸ a slc.¹⁰). Na změtení s *česati* soudíme proto, že jsme nenašli žádné **čebati* nebo **čepati*.

č á s a t i 2° val.: jítí dlouhými kroky.⁷ Od *čápat* choditi (dítě už čápe = začíná chodit).²⁶

p r c a t i 1°: jítí drobným krokem.²⁷ Jest vyjítí od *šprtati*: mor. *šprtať se*,^{7,18} slc. *šprtať sa* pomalu a šoupavě jítí¹⁰ (o drobném kroku dětí, nemocných, starců), slc. *šprtať* napadati na jednu nohu,²⁸ msl. *šprtať sebu* rychle se pohybovati;²⁹ deminutivum *šmrkat sebu* jítí pružným krokem a nadhazovati sebou.²⁹ Další příbuzenstvo mi není známo. Začáteční *š-* je za původní *s-*; stojí za zmínku, že *prcati* (ze **sprt-sati*) je ztratilo (jako *mlsali*, *lysati*; viz výše) nebo obráceně, je-li *šprtati* nepůvodní, že k *prcali* přidáno nebylo.

p r c a t i 2°: *rozprcat* zmařiti (na př. den: prochoditi, t. j. bez výsledku, bez užitku);³⁰ je známo i mně z východních Čech ve významu: neužitečně rozplýtvati, promařiti. Ke srovnání se hodí mor. *roz-šprtati* = bryndaje pokaziti (na př. smetanu);²¹ *n* je tu vkladné, zesilovací. Stran začátečního *š-* platí totéž co u *prcal* 1°.

t a s a t i slc.; tlouci, bítí, práti,¹⁰ *lasnút* švihnouti (metlou po ruce),³¹ laš. *zatasené* zuby = zaťaté, zatisknuté.⁷ Výchozím slovesem je nepochybně *lapat* srážeti (ovoce se stromu: neťapejte ty jablka,¹⁸ *utapať -iť* ovoce,⁷ *olapať šlapat zlapat* téhož významu,⁸¹ kladské *lapnout* sek-nout spárem,³² o kočce), deminutivum je han. *lapkat*, val. *přilapkať* zlehka přitloukati, na př. hotové již máslo v másnici.⁷ Rozdíl *t—ť* je nepatrný; u *ť* je to druhotné změkčení mající naznačiti právě drob-

nost, nepatrnost příslušného pohybu proti tlučení hrubému, hřmotnému, těžkopádnému. Základ *tap-* je zvukomalebný; je i ve franc. *taper* klepati, tlouci, není tu však genetická příbuznost, nýbrž jen „elementární“.

g a s a ť val.:⁷ hltavě pojídati (vrany gasaly chrobáky). Odvozeno od *gabati* (slc. *habať* uchvacovati, p. *gabać* chytati).

d l a b s a t i stč.: šlapati.¹² Souvisí zřejmě s *tlapati*, rozdíl je jen co do znělosti souhlásek. Útvar mladý, poněvadž zachovává *b*.

h a s a t i čes.: rejdití;⁹⁸ slc. *hasať* křepčítí¹⁰, laš. odchylně *hajsat* divoce tančítí (rozhajsal celú hospodu);¹³ č. též s *o*: skokem běžeti (udělal dva hosa a měl ho). Od *hápati* těžce, nemotorně jíti. Není snad závadou poněkud jiný odstín významu; intensivum vyjadřuje právě větší intenzitu děje, v tomto případě větší rychlost.

h y s a t č. nář.: tancovati.⁹⁹ Srov. *hípat* (*hé-, hó-*) bujně, nepěkně skákati,⁹⁴ msl. *hýpnút, hépnút* skočítí, val. interjekce *hýp*.⁹⁵ Naproti tomu *hopsati* je útvar mladší, neboť v něm *p* před *s* již zůstalo.

g é c a t: val. *progécat* majetek⁷ = prohospoďařítí. Souvisí nepochybně s *gajdat*: gajděl, haž všecko progajdál.⁷

- *p o - p á c a t*: msl. val. *spopácat* popadnouti něco⁸⁶ (chvatně vzítí do ruky), *napopácat* náhodou najítí, dostati (= han. *napopáďť*^{7,94}), *popácat* popadnouti²¹, slc. *napopáckať* náhodou najítí, přijítí na něco,¹⁰ *spopáckať* chytítí koho při čem.¹⁰ Je zřejmé, že to slovo souvisí s *popadnouti*; **po-pad-sati* > *po-pácati* by bylo — na rozdíl od *popadnouti* — imperfektivní, proto, aby se dosáhlo perfektivnosti, je třeba nových předpon (*s- z- na-*). Dále je příbuzno něm. *fassen* ne však sl. *padati*.

s ý s a t s e b ů val.: rychle jíti. Toto sloveso získáváme z Bartošova příkladu *ten sebu sýsa* (u B. chybou tisku *sývá*) = jde honem (pod *sýsnút*, str. 415). Bude od *sypati se* pospíchatí, doloženého jak na Moravě (*sypat sa*),⁷ tak i (jakožto „spěšně, chvatně odcházeti“) ve spisovné češtině¹⁶ jakožto expresivní užití veleznámého *sypati* = nechat padati něco drobného.

k o b r e a t i vč.: motati se,¹⁶ jíti drobnými nepružnými, klopýta-vými kroky. Slc. *prekobrtenuť* (*prekoprtenuť*) sa převaliti se.¹⁰ Od *kobrtati* t. v.^{28,16}.

k o c a t s e: vč. lisati se, mazliti se¹⁶ (mně je známo jen v tomto druhém odstínu). Od vč. *koliti se* s týmiž významy,^{28,16} jež je odvozeno od *koť*, názvu pro kočku.

r a j c a t s a han.: smýkati nohama po zemi (při chůzi)⁹⁷. Srov. val. *rajdat sa*: „kdo má chůzi zdlouhavou, kdo plete nohama, ten se rajdá“.⁷ S tím souvisí druhotné (má navíc zesilovací š) *šrajcat* v han. *pošrajcaný* chléb = nerovně krájený.⁹⁷ Srov. v témže nářečí heršpickém *šrajdati* choditi klátivě.

švancal se laš.: plésti se, motati se (: nešvancaj se tu!).³⁸ Náleží k *švondal se* plantat se,⁷ *žvondal/švondal se* bez účelu se potulovat,³⁴ *vm. švandrať* pomalu, ztěžka jíti,⁷ *pol. swendać się*.

Uvedli jsme 41 sloves na *-sati* po př. *-cati* (pokud to je z *-t-sati* nebo *-d-sati*) (od jiných Slovanů mám zatím dále jen *pol. nář. kopsać* = kopač, *r. kromsať* rozbloukati na kousky, od *kroma* drobek, *sln. plasati* mocně hořeti). Netvrdím, že jsou všechna, snad se tu a tam ještě najdou v nářečích. Některá mi zůstala nejasná (na př. *msl. hnisat* křečkovati do zásoby; *slc. kmásat*). Protože po *i u ř k* původní *s* dávalo v praslovanštině *ch*, dostali bychom několik dalších příkladů *s*-ových intensiv, ale zakončených na *-chati*, na př.:

čuchati od *čujō čuti*.

slušati a *slyšati* bude rovněž tohoto druhu (jejich *ch* > *š* se dosud pokládalo za desiderativní); zařazení do třídy na *-ěti* bude výsledkem vlivu sloves *viděti* a *smotřěti*.

strachati (*pol. nář. strachać*, *dluž. tšachaś*; jinde přešlo do 4. třídy: *strašiti*; *strach* je postverbale) ze **strōg-sati*; příbuzno je něm. *schrecken* téhož významu, *t* je vkladné (mezi *s* a *r* je to normální zjev).

Tím se však dostáváme do neméně početné skupiny sloves na *-chati*, v níž se *ch* stalo charakteristickým znakem tak výrazným, že se vydatně šířilo analogicky. O těch slovesech pojednáme jindy.

Z hořejších příkladů je patrné, že tvoření *s*-ových intensiv bylo běžné i u Slovanů a že východnější nářečí češtiny a slovenština mají dosud hojné zbytky toho tvoření. Kde bylo možno je odlišovat od jiných sloves, jazyk to činí. Taková příležitost je u sloves na *-cati*: kdežto *-cati* z *-t-jati* dává i ve východních Čechách *-čěti* > *-celi* (*vracet*, *vracím*, *utracet*), drží se intensivní *-cali* náležitě stále, beze změny, protože v něm *j* nikdy nebylo: je *kocat se*, *kocám*, *kobrat*, *kobrcám*. Všimněme si také toho, že čeština má starší *-sati* (*hlásati*) proti mladšímu přechodu *-siti* (u jiných Slovanů); to je ve shodě s archaičností češtiny, jež se jeví i v jiných zjevech.

Viděli jsme, že ta slovesa jsou dobře zastoupena zvláště u Valachů a Lachů. To nám dává možnost vyložit i některé další přípony „intensivních sloves“ (termin. Bartošův) jejich nářečí.³⁹ Jde o přípony *-úcal* *-ical* *-ýcal* *-ústat*. Prvá z nich (*krh-úcal* ztěžka kašlati) se vyloží snadno: vedle ní je také *-útat* (*chrp-útat*), *-úcal* bude tedy *s*-ové zesílení přípony *-útat*, která již sama je intensivní. Přitom lze hned vyložit i *-ústat* (*chrp-ústat* chrchlati) prostým přesmykem *ts* > *st*. Rovněž je snadné vyložit *-ýcal* (*ščuk-ýcal* vedle *ščukať* škytati) jakožto *s*-ové zesílení přípony *-ylat* (*ščukylat* zhusta ščukat). Pro *-ical* (*stružical* vedle *strúhat*) nenalézáme u Bartoše žádného nářečního *-itať*, ale nechybíme snad, budeme-li vidět jeho podklad v obecně českém zdrobňovacím *-itáti*

(*eup-itati*). Útvary rázu interjekcionálního jako na př. *švihýc!*, zastupující sloveso určité (a já jak držím ten míšek v ruce, švihýc! ho ním po hlavě), jsou pak zřejmě abstrahovány ze slovesa, a ne naopak. Samozřejmě se to týká jen případů na *-c -úc -ýc*, nikoli takových interjekcí jako *fr*, *hú* a ostatních primárních; u těchto budeme i nadále, je-li vedle interjekcí doloženo i příslušné sloveso, přijímati pojetí Zubatého a Trávníčkovo o verbalisaci.⁴⁰

Ještě slovo o původu *s*-ových intensiv. Jejich *-sajo -sati* má kromě litevského protějšku (na *-sau -soti*) ještě obdobný útvar v latině. Mám tu na mysli intensiva (nebo frekventativa) na *-sō -sāre* jako *cursāre* běhati, pobíhati, od *currere* běžeti. Jejich *s* se stále vykládá (podobně jako *t* v *cantare* zpívati, od *canere*, atd.) tak, že prý jsou tvořena od kmenů pasivních participií na *-sus* (po př. *-tus*). Ale i když je tu consensus omnium, je mylný. Latinské *-sā-* (zařazení do 1. třídy slovesné) se jak tvořením tak i „intensivností“ významovou do té míry shoduje se stavem baltoslovanským, že nemůže býti o společném původu pochybnosti. *Cursus* a podobná substantiva budou pak i ona postverbální, podobně jako naše *hlas*, *kuš*, *strach*, *sluch*. Něco se najde i v germánštině (něm. *rapsen*, intensivum od *raffen*; *gelsen* v. výše). Příponové *s*, po př. „kořený determinant“ s intensivním charakterem našel J. B. Kuiper i v sanskrtu a v iráňštině, ale tam není útvarů s dalším *ā/ō*. K tomu všemu se budeme znova vraceti.

Z k r a t k y : slc. = slovenský, sln. = slovinský, stč. = staročeský, val. = valašský, laš. = lašský, p. = polský, r. = ruský, psl. = praslovanský, vm. = východomoravský, vč. = východočeský, hl., hluz. = hornolužický, dluž. = dolnolužický.

P o z n á m k y

- ¹ Slavisches etym. Wörterbuch I (Heidelberg 1908—1913) 601.
- ² Baltisch-Slavisches Wörterbuch (Göttingen 1923) 116.
- ³ Jsou citována u Leskiena, Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen (Leipzig 1884) 185 a n.
- ⁴ O tom podrobně v *Slavii XX* (v tisku).
- ⁵ Persson, Zupitza. Viz Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen II (Berlin 1927) 469, Preobraženskij, Etimol. slovař rus. jazyka (Moskva 1910) 2,360. Naproti tomu Brückner, Słownik etym. jazyka polskiego (Krakow 1927) 512 neprávem o tomto původu pochybuje.
- ⁶ Gregor, Vlastivědný věstník moravský 7. 61.
- ⁷ Bartoš, Dialektický slovník moravský (Praha 1906).
- ⁸ Bacati je u Bernekera I. 37, batati tamtéž I. 46.
- ⁹ Neslovesné věty v češtině I (Brno 1930) 228.
- ¹⁰ Kálal, Slovenský slovník z literatury aj nářečí (B. Bystrica 1924).
- ¹¹ Zde odvolávám svůj starší pokus (Listy filologické 67. 304), že rusať by bylo dekompozicí z obrúsať.

- ¹³ Gebauer, Slovník staročeský.
- ¹⁴ Mylně o misati Berneker 2. 56, rovněž tak Menšík, Časopis pro moderní filologii 4. 396a n.
- ¹⁵ Jungmann, Slovník česko-německý s. v. kvicnu.
- ¹⁶ Jinak je chápe Zubatý, Sborník filologický 3. 151 (= Studie a články 1.1) (Praha 1945) 154.
- ¹⁷ Příruční slovník jazyka českého.
- ¹⁸ Lakomý, Program reálky v M. Ostravě 1909/10.
- ¹⁹ Horečka, Nářečí na Frenštátsku (Frenštát 1941).
- ²⁰ Karłowicz, Słownik gwar polskich (Krakov).
- ²¹ Berneker 1. 724.
- ²² Kott, Dodatky k Bartošovu Dial. slovníku mor. (Praha 1910).
- ²³ Tento výklad naznačil Berneker 1. 221 jako jednu ze dvou možností; my její přijímáme zcela.
- ²⁴ Též v Přír. slovníku jaz. čes.
- ²⁵ O pochodzeniu i praocjczyźnie Słowian (Krakov 1946) 178.
- ²⁶ Václavík, Luhačovské Zálesí (Luhačovice 1930) 376.
- ²⁷ Kott, Slovník 5. 1160.
- ²⁸ Jungmann ze slovníku Dobrovského.
- ²⁹ Jungmann.
- ³⁰ Malina, Slovník nářečí mistřického (Praha 1946).
- ³¹ Kott 7. 616.
- ³² Kott, Druhý příspěvek k česko-něm. slovníku (Praha 1901).
- ³³ Kubín, Lidomluva Čechů kladských (Praha 1913).
- ³⁴ Český lid (Zibrtův) 1. 455.
- ³⁵ Kolaja, Nářečí na Kyjovsku a Ždánsku (Kyjov 1934).
- ³⁶ Václavík op. c. 321a n.
- ³⁷ Bartoš 314.
- ³⁸ Jan Rous v knize E. Pátka, Obec Heršpice u Slavkova (Heršpice 1928).
- ³⁹ Zima, Listy filolog. 64. 168.
- ⁴⁰ Jsou uvedeny i s příklady u Bartoše, Dialektologie moravská I (Brno 1886) 158a n.
- ⁴¹ Kodifikované v uvedeném díle Trávníčkově (viz pozn. 9) str. 11a n., 125a n.
- ⁴² Svěrák, Boskovické nářečí (Brno 1941).

Р е з ю м е

ЧЕШСКИЕ И СЛОВАЦКИЕ ГЛАГОЛЫ С СУФФИКСАЛЬНЫМ S

В литовском языке есть интенсивные глаголы охарактеризованные суффиксальным s и основой на -ō следовательно законченные на -sau -soti, напр. dīlbsoti рядом с delbti. Автор приводит 41 пример того, что такое же образование глаголов было и в общеславянском языке, напр. kęzajo, kōzati кусать из kęl-sati, срав. лит. kantu kęsti, имеющее то же значение. Примеры, как bacati бить (с из ts) рядом с batati, чеш. drásati рядом с drápati (b, p исчезают перед s!) свидетельствуют о том, что образование этих глаголов существовало еще в исторические времена, быть может еще недавно. Таким образом можно объяснить и примеры с-chati (s после i u r k >ch), напр. strachati из strāz-sati ~ срав. нем. schrecken. Так же можно объяснить и некоторые глагольные интен-

сивные суффиксы валашского наречия (в Моравии), как -úcat рядом с -útat из ut-sa-ti, -ycat рядом с -ytat. Если рядом с s-овыми интенсивами встречаются и существительное на s (напр. чеш. hlas рядом с hlásati провозглашать) или слово междометного характера (бух! междометие сопровождающее удар или шумное падение, бац! сопровождающее удар хлыстом), являющиеся формами поствербальными. В конце статьи автор высказывает предположение, что и латинские интенсивные глаголы, как напр. cursare бегать, бегать туда и сюда, рядом с currege бежать, образованы таким же образом, а совсем не от причастий на -sus (к этому надо будет вернуться). Таким же образом могут быть объяснены и некоторые немецкие глаголы. Кроме того интенсивное s сохранилось и в санскрите, но без последующего ā.

R é s u m é

VERBES TCHÈQUES ET SLOVAQUES À S SUFFIXAL

Le lituanien possède des verbes intensifs caractérisés par un s suffixal et par le thème en ō, donc terminés en -sau -soti, p. ex. dilbsōti en face de delbti. L'auteur montre (par 41 exemples) qu'une formation de même caractère se trouvait aussi en slave, p. ex. kqsajo kqsati 'mordre', de *kqđ-sati, en face de lit. kandū kqsti m/sens. Les cas comme bacati 'battre (c ≤ ts) à côté de batati m/s, tch.. drásati 'déchirer' à côté de drápali griffer (b p tombent devant sl) attestent que la formation fut vivante encore à l'époque historique, peut-être encore de nos jours. C'est ainsi que se laissent expliquer aussi les cas à -chati (s donnant ch [χ] après i u r k), p. ex. strachati 'effrayer' de *strōg-sati, cf. all. schrecken. De plus, par le -sati on expliquera certaines terminaisons intensives du dialecte valaque (en Moravie) comme -úcat en face de -útat, de *-ut-sati, -ýcat en face de -ytat. S'il y a, à côté de ces intensifs, un nom en s (tch. hlas 'voix' à côté de hlásati 'faire retentir') ou un mot de caractère interjectionnel (bác! interjection accompagnant un coup sonore ou une chute bruyante, švihýc! un coup de fouet), ce sont des postverbaux. Enfin, l'on émet l'hypothèse que même les intensifs latins comme cursare sont du même type (et ne sont pas formés sur les participes en -sus), ainsi que certains verbes germaniques (on se réserve d'y revenir). Le s intensif se trouve aussi en sanskrit, mais sans être suivi de l'ā.